

Останній гетьман України

Кирило Розумовський

Гетьманство *К. Розумовського* було останньою спробою козацької еліти зберегти й зміцнити статус Гетьманщини як політико-адміністративної автономії в складі Російської імперії і, водночас, забезпечити легітимність свого соціального й суспільного становища, оскільки головним інституційним важелем, яким підтверджувалися її права, було гетьманство. Від смерті *Д. Апостола* (1734 р.) до обрання гетьманом *К. Розумовського* Лівобережна Україна була підпорядкована т. зв. Правлінню гетьманського уряду, яке складалося з шести призна-

чених царським урядом осіб — трьох представників від старшини та трьох російських чиновників на чолі з царським резидентом. Це призвело до обмежень функцій гетьманських адміністративних установ, прямого втручання в їхню діяльність та підпорядкування російським чиновникам. Козацька старшина виношувала плани повернення гетьманської форми правління, покладаючи надії на підтримку впливового при дворі фаворита імператриці Єлизавети *Олексія Розумовського*, “нашого патріота”, як писав про нього відомий діяч того часу *Я. Маркович*. Імовірно, старшина бачила гетьманом самого Олексія, але була уготовлена для його брата Кирила.

Кирило Розумовський народився, імовірно, 18 березня 1728 р. (за іншими даними 1724 р.) в родині малоземельного козака Григорія Розума та Наталії Дем'янівни в с. Лемеші на Чернігівщині. Мали шістьох дітей — трьох синів та трьох дочок. Успадкували б діти долю своїх батьків, якби не щасливий випадок, що привів їхнього сина Олексія (1709-1771 рр.) в Петербург. Олексій, за переказами, був пастухом сільського стада. Ходив на “науку” в сусіднє село Чемер до дячка, співав у церкві, був собою гарний. В 1731 р. через це село, повертаючись з Угорщини, проїздив полковник *Ф.С. Вишневський*, він очолював так звану Токкайську місію, що забезпечувала царський двір винами. Коли побачив вродливого хлопця й почув його спів, то запропонував їхати з ним до Петербурга. Як відомо, співаків у придворну капелу набирали з України. Олексій став співати в хорі придворної церкви імператриці *Анни Іоанівни*. Його там побачила цесарівна Єлизавета, дочка *Петра I*, вона була вражена його голосом і вродою й попросила перевести до її двору. Олексій став управителем

двору цесарівни й наближеною до неї людиною.

Коли внаслідок дворцевого перевороту 25 листопада 1741 р. до влади прийшла *Єлизавета Петрівна*, розпочалося небувале піднесення *О. Розумовського* та його роду. Він здобув високі придворні чини й нагороди Російської імперії, став генерал-фельдмаршалом, в 1744 р. — графом. Проте, як писали сучасники, з властивою йому іронією говорив імператриці, що вона може зробити з нього все що захоче, але нікого не змусить рахуватися з ним навіть як з простим поручиком. Щоб якимось обумовити надання графського титулу, Олексію була придумана генеалогія роду, до появи якої доклав зусиль префект Києво-Могилянської академії *Мануїл Козачинський*. Він видав у 1745 р. твір під назвою “Філософія Аристотелева”, де поряд із визначенням поділу філософії на види у віршовій формі викладено генеалогію роду Розумовських. За законами жанру Козачинський мусив виводити походження їх від давніх і славних предків, якими стали князі *Рожинські*, що свою лінію вели від литовського князя *Наримунта Гедиміновича*, і, таким чином, вписав рід Розумовських в українську шляхту. Козачинському довелося переселити одного з Рожинських на лівий берег Дніпра, де прадада Олексія тут прозвали за його швидкий і природний розум Розумом (Розумовським), відзначити їхні заслуги в служінні російським царям. Очевидно, він сам розумів хисткість вибудованої ним генеалогії, тому підкреслив, що “шляхетність набута дорожча від вродженої”. Цей міф ніким не сприймався всерйоз, з нього підсміювалися й самі графи — Олексій та його молодший брат Кирило, але вже спадкоємці Кирила своє графське походження сприйняли як належне.

Олена Дзюба
канд. істор. наук,
стар. наук співробітник
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Становище Олексія при дворі (ходили чутки, що 1742 року імператриця Єлизавета й О. Розумовський таємно обвінчалися, але це документально не підтверджено) забезпечило кар'єру його молодшому братові Кирило, якого він забрав до Петербурга, віддав у науку, а в 1743 р. відправив за кордон для здобуття освіти разом з наставником, ад'юнктом академії *Г. Тепловим*. Г. Теплов, який протягом тривалого часу був радником і довіреною особою К. Розумовського, відіграв пізніше не останню роль в ліквідації гетьманства в Україні. Вони виїхали в Кенігсберг, де познайомилися з професором *Ц.Х. Флотвелем*, уроки в якого, ймовірно, брав Кирило. Далі прибули до Берліна, де Кирило став брати уроки у професора *Ейлера*, з яким Теплов був знайомий по Петербурзькій академії. Його вчив також *Г. Штрубе*, член Петербурзької академії наук. З Берліна поїхали в Гетінген, побували у Франції та Італії, повернулися в Петербург 1745 року.

Перебування за кордоном справило великий вплив на молодого Кирила. Він не одержав системної високої освіти, але мав добрі знання французької і німецької мов, природну музичну обдарованість, любив музику, спів. Протекція брата забезпечила йому високе та впливове становище в суспільстві, не кажучи вже про царський двір.

У 1746 р. К. Розумовський за указом імператриці Єлизавети став президентом Академії наук. Призначення президентом чи віце-президентом академічної інституції впливової при дворі людини було правилом того часу. Така практика мала місце, наприклад, у німецьких землях. На них покладали завдання десятки сприяння та, особливо, коштів для Академії від коронованих осіб. Радником К. Розумовського, як президента, залишався його наставник Г. Теплов. За часів президентства К. Розумовського (до 1765 р.) академію реорганізували. Був підготовлений статут — “Регламент імператорської Академії наук і художеств”, підписаний Єлизаветою 24 липня 1747 р. За ним Академію поділили на власне академію й університет, члени цих інституцій мали різний статус. Університет розпочав свою діяльність 1748 р. й протягом перших п'яти років підготував чимало вчених людей, які стали ад'юнктами і магістрами. Академія продовжувала видавати академічні праці під назвою “Нові коментарі”, організовувала публічні лекції, розширила свою видавничу діяльність, започаткувала нове видання “Ежемесячные сочинения”, яке популяризувало наукові досягнення, публікувало звіти про нові відкриття. Як президент, Кирило Розумовський, без сумніву, сприяв своїм землякам. Академія 1749 року надала стипендії двом вихованцям Києво-Могилянської академії *Г. Козицькому* та *М. Мотоносу*, які продовжували навчання в Лейпцизькому університеті, з умовою довічного служіння академії. Козицький та Мотонос повернулися до Петербурга лише у 1757 р. й розпочали викладати в академічній гімназії грецьку і латинську мови, історію універсальну, логіку. Згодом вони стали почесними членами Академії наук. В середині XVIII ст. в академічному університеті продовжували навчання чимало вихованців Києво-Могилянської академії

Кирило Розумовський

— *Яків та Федір Козельські, Г. Туманський, С. Дівович, О. Лобисевич*, останні були прийняті, як писав пізніше К. Розумовський, в “академію по моему собственному определению”. В 1760-тих роках в академічному університеті навчалися *Л. Січкарев, М. Тереховський, Г. Брайко, Ф. Авдієвський, С. Гамалія*. Всі вони стали відомими як вчені, перекладачі, видавці, літератори.

Козацька старшина, знаючи про становище Олексія Розумовського при дворі, намагалася використати це в “національних інтересах”. Вже депутація від України, яка приїхала на коронування імператриці Єлизавети, як записав у своєму щоденнику Я. Маркович, 7 серпня 1743 р. подала через О. Розумовського “*прошение ее величеству о гетмане*”. Також до приїзду імператриці на Лівобережну Україну влітку 1744 р. старшина підготувала петицію, яку підписували у всіх полках, з проханням відновити гетьманство, й передала її у Глухові при зустрічі імператриці. Про відновлення гетьманства мова йшла й під час відвідування імператрицею Києва. Вдруге питання про обрання гетьмана підняла депутація від України, до складу якої ввійшли генеральний бунчужний *М. Ханенко*, генеральний обозний *Я. Лизогуб* та бунчуковий товариш *В. Гудович*, що прибула в Петербург 1745 р. для привітання спадкоємця престолу *Петра Федоровича* (Петра III) з одруженням на принцесі ангальт-цербської Софії, майбутній імператриці *Катерині II*. Протягом тривалого часу вони перебували у Петербурзі, М. Ханенко повернувся до Глухова 1748 року, а генеральний обозний Я. Лизогуб помер у Петербурзі. Відвідували О. Розумовського, з яким “*деякіє держали разговоры, в том числе и о гетмане*”, передали йому листа від генеральної старшини. За рекомендацією Олексія зустрічалися з канцлером *О. Бестужевим* і просили у нього задовільнити “*главную малороссийскую нужду*” — обрати гетьмана. Мали аудієнції з імператрицею, зустрічалися з віце-канцлером *М. Воронцовим*, із впливовими сановниками й готували ґрунт для відновлення гетьманства. Довідавшись, що гетьманом може стати брат Олексія Кирило, вони і з ним “*имели декоторые о Украине разговоры*”. Депутати були й на весіллі К. Розумовського, який восени 1746 р. одружився на родичці імператриці *Катерині Іванівні Нарішкіній*, одержавши за нею величезний посаг.

Указ імператриці про відновлення гетьманства був підписаний 5 травня 1747 р., але саме обрання відкладалося. Необхідно зазначити, що, відновлюючи гетьманство, царський уряд переслідував і власні інтереси, зокрема у зміцненні військового та економічного потенціалу Лівобережної України, значно зруйнованого в ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр., та його подальшого використання у протистоянні з Османською імперією і Прусією. Для обрання гетьмана в Глухів був направлений граф *І.С. Гендриков*. 18 лютого 1750 р. в Глухові зібралася козацька старшина, духовенство, близько тисячі чоловік. Але, як писав Маркович у своєму щоденнику, рядових козаків при цьому не було. Вони підтримали запропоновану кандидатуру К. Розумовського. 22 лютого без присутності самого Ро-

зумовського відбулася пишна церемонія обрання гетьмана. Коли Гендриков прочитав грамоту імператриці і запитав: “Кого хочете в гетьмани?” — генеральна старшина, бунчукові та військові товариші, полковники, старшини, духовенство за старовинним козацьким звичаєм тричі дружно відповіли: “Кирила Розумовського”. 5 червня 1750 р. імператриця підписала указ Колегії іноземних справ, у відданні якої перебувала Лівобережна Україна, де підтверджувалося обрання К. Розумовського гетьманом. Всі доходи “малоросійські” було наказано збирати і використовувати по “прежнім обыкновеніям”. Указом імператриці Єлизавети від 31 жовтня 1750 р. гетьману передавалася влада і над Запорозьким військом. Правління гетьманського уряду, що діяло після смерті Д. Апостола, припинило своє існування.

Гетьман прибув до Глухова 30 червня 1751 р., разом із ним приїхав і його радник Г. Теплов, який очолив власну гетьманську економічну канцелярію. К. Розумовський ледве чи був готовий до виконання своїх обов'язків, але козацька старшина зуміла повернути його на свій бік, і в цьому не останню роль відіграв його патріотизм. За поданням генеральної старшини було сформовано гетьманський уряд, який збирався у гетьмана, а за його відсутності — в Генеральній канцелярії. Про це залишив свідчення в своєму щоденнику М. Ханенко. Банкети у гетьмана, які влаштовувалися для ширшого кола старшини, супроводжувалися “пушечною пальбою, балами, музикою”. Розумовський, як і козацька еліта, були зацікавлені в розширенні прерогатив гетьманської влади. Він почав самостійно призначати полковників, надавати рангові маєтності з правом передачі у спадщину. Намагався зупинити захоплення земель, що належали до Гетьманщини та Вольностей Війська Запорозького, під поселення Нової Сербії, заборонити приймати козаків на службу в гусарські полки, вивести з України драгунські та компанійські полки, утримання яких розорувало жителів. Все це викликало спротив царського уряду, зокрема у канцлера О. Бестужева, а також імператриці, яка заборонила у 1754 р. гетьману призначати полковників, він мав право лише представляти три кандидатури, одну з яких імператриця затверджувала. Йому було також заборонено надавати вільні військові землі з правом спадковості, вести листування з іноземними правителями. Для контролю над діяльністю гетьмана було прийнято рішення призначити до нього ро-

сійського резидента. Поступово обмежувалися й інші прерогативи гетьмана. Фінансова політика Гетьманщини була підпорядкована російському уряду указом імператриці від 15 липня 1754 р. про ліквідацію ввізного і вивізного торгового мита, т. зв. індукти та евекти. Внаслідок цього військовий скарб втрачав близько 50 тис. руб. У 1756 р. на прохання гетьмана Україна перейшла у відання Сенату й це позначилося на статусі її як автономної структури в складі Російської імперії.

На час гетьманування К. Розумовського припадає формування в середовищі патріотично налаштованої й освіченої козацької верстви, “знаменитого стану військових канцеляристів”, як їх називав М.С. Грушевський, автономістичних ідей, якими обґрунтовувався політико-адміністративний устрій Гетьманщини в межах Російської імперії. Вони знайшли своє яскраве відображення у творі “Разговор Великороссии с Малой Россией” перекладача Генеральної військової канцелярії С. Діволича, колишнього студента Петербурзького академічного університету, де наголошується на рівноправному положенні Малої і Великої Росії під скіпетром одного царя, добровільному за “нактами” прийнятті протекції російського государя. А в історичній праці П. Симоновського “Короткий опис про козацький малоросійський народ” наголошувалося на рівних правах козацтва зі шляхтою, наданих йому польськими королями й гарантовані Богдану Хмельницькому московським царем на час прийняття його протекції. П. Симоновський, імовірно, був наближеною до гетьмана людиною. Він мав добру освіту, навчався в кількох європейських університетах (Вітенберг, Галл, Кенігсберг). З 1753 р. почав працювати перекладачем у Генеральній

військовій канцелярії, в 1763 р. він маршалок (управитель) дому Розумовського в Москві.

З відновленням гетьманства Батурин знову стає гетьманською резиденцією. В 1752 р. гетьман видав розпорядження про створення “експедиції строенія городов Глухова и Батурина”. В ньому зазначалося, що “город Батурин после бывшего его розоренія (військом О. Меншикова в 1708 р.), донині стоить впусу”, передбачалося будівництво “божжих церковей, гетманского дому и других публичных апартаментов”, за рахунок “кошту национального”, тобто з військового скарбу. Та резиденцією гетьмана залишався Глухів. Для будівництва гетьманського палацу та забудови Глухова, що постраждав під час пожежі 1748 р., був запрошений італійський архітектор А. Рінальді, тут працював також російський архітектор А. Квасов. Він збудував на кошті Розумовських церкву Різдва Богородиці в Козельці (1752 - 1764 рр., за проектом І.Г. Григоровича-Барського, в приділі якої була похована в 1762 р. мати Розумовських Наталія Дем'янівна). Розумовські побудували Трьохсвятительську церкву в селі Лемеші, освячену в 1760 р. Будинок для гетьмана в Глухові був зведений вже в 1751 р. К. Розумовський намагався в Глухові жити як у Петербурзі. При його дворі переважно з українців, за винятком кількох чужинців, була домашня капела з добре навчених музикантів. Вперше публічно цей хор виступав у палаці гетьмана в Москві в 1753 р. і заслужив велику похвалу. Протягом 10 років капелу очолював відомий композитор Андрій Рачинський. У Батурин резиденцію перенесено гетьманським універсалом від 30 травня 1759 р. Для цього мали побудувати передусім гетьманський па-

Трьохсвятительська церква в с. Лемеші Чернігівської обл.

лац та інші “*національні строєнія*” — приміщення для Генеральної канцелярії та Генерального суду. Для потреб будівництва в Батурині діяв цегельний завод, яким управляв запрошений з Італії майстер *Карло Пеллі*. Тут працювали також італійські архітектори *Венероні* та *Бартоліані*. Ймовірно, будинок для гетьмана в Батурині був зведений вже 1760 р. Прагнучи зробити Батурин гетьманською столицею, К. Розумовський мав намір відкрити тут університет. Детальний проект університету був розроблений 1760 р. Відповідно до європейських університетів це мав бути всестановий навчальний заклад, де вивчалися мови, риторика, філософія, історія, право, фізика, математика, хімія, анатомія, біологія. Передбачалося заснування ботанічного саду, анатомічного “музею”, друкарні, бібліотеки. Незаможним, але здібним до науки вихідцям зі шляхти та інших станів, гетьман мав право надавати стипендії. При університеті мали створити гімназію, розра-

свої певні досягнення в цих реформах, старшина спробувала закріпити гетьманську форму правління, зробити її спадковою в родині Розумовських, розраховуючи при цьому на впливове становище їх при царському дворі. Уряд К. Розумовського мав намір закінчити працю над доробкою кодексу “*Права, за якими судиться малоросійський народ*”, укладання якого розпочалося ще за часів гетьмана Д. Апостола. Переданий 1744 р. до Сенату звіт прав так і не був затверджений, а повернений на доопрацювання в 1756 р.

Судова реформа, яку розпочала гетьманська адміністрація, ґрунтувалася на практиці, зафіксованій у Литовському статуті (1588 р.), норми якого діяли в Гетьманщині. За Статутом справи цивільні розглядали земські суди, кримінальні — гродські й існував апеляційний суд — трибунал. Для справ, пов'язаних із

Гетьманщині чітку систему судочинства, яка мала забезпечити права шляхетства як провідної верстви суспільства. Судова реформа запроваджувалася гетьманським універсалом від 19 листопада 1763 р. Рада старшин, що збиралася восени в Глухові 1763 р., мала остаточно розглянути доповнення і затвердити звіт прав, проте він так і не був схвалений. Утвердження чинного, відмінного від загальноросійського, права і судочинства мало відіграти важливу роль у збереженні політико-адміністративної автономії Лівобережної України. Проте імперська по-

Цитадель Батуринської фортеці

Палац К. Г. Розумовського. Великий палацово-парковий комплекс було споруджено у 1799-1803 рр. на замовлення К.Г. Розумовського на околиці Батурина за проектом архітектора Ч. Камерона. Зберігся головний корпус палацу, побудований у стилі класицизму, прямокутний у плані, з виступами-напівротондами на бічних фасадах. Єдиний в Україні зразок “кубічної”, центричної композиції палацу. Реконструйований палац відкрито 22 серпня 2009 р.

ховану на 40 осіб, яких готували би для навчання в університеті та університетської служби. Проте цей проект залишився нереалізованим.

Козацька старшина, яка бачила себе вже “новим шляхетством”, прагнула реорганізувати систему влади в Гетьманщині й цим утвердити її політико-адміністративний устрій та забезпечити легітимність свого соціального і суспільного статусу. Реформування йшло в кількох напрямках — розподіл функцій адміністративних органів, розмежування цивільної і військової гілок влади, уніфікація права та судочинства, і, нарешті, підсумовуючи

розмежуванням земельних володінь, створювався підкоморський суд. Реформа судочинства розглядалася на зібранні козацької старшини восени 1763 р. Було прийнято рішення запровадити земські й гродські суди, в кожному полку мало бути два підкоморські і 2 земські суди. Щодо гродських, то їхні функції покладалися на полкові суди. Розмежувалися повноваження кожного суду, чітко визначався процес проходження справи. Було також реформовано Генеральний суд, який виступав як вища апеляційна установа. Таким чином, реформа К. Розумовського створювала в

літика *Катерини II*, що прийшла до влади в 1762 р. внаслідок дворцевого перевороту при підтримці полковника Ізмайловського полку К. Розумовського, який схилив на бік Катерини II гвардійців свого полку, була спрямована на остаточно ліквідацію гетьманства. Про це вона писала в інструкції прокуророві сенату *А. В'яземському*: “*Мала Росія, Лівонія і Фінляндія, суть провінції, якими управляють через даровані їм привілеї. Порушувати ці привілеї відмовою відразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі землі, й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції, так само, як і Смоленську, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі... Коли ж в Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезла, а не те, щоб персона якась була піднесена в це достоїнство*”.

На старшинському з'їзді восени 1763 р. в Глухові мова йшла не лише про судову реформу. Намагаючись повернути практику укладання договірних грамот між російськими царями та гетьманами, козацька старшина сформулювала “*Прошение малоросійського шляхетства*” до Катерини II. В ньому обґрунтовується право Гетьманщини на свій особливий політичний та правовий статус у складі Російської імперії. Наголошувалося на тому, що козацтво та шляхта, відкинувши протекцію інших государів, добровільно, “з

доброї волі і вибору, заради одновір'я" піддалися під руку царя Олексія Михайловича на умовах, що їхні права і вольності, які вони мали за польських королів і литовських князів, не лише будуть збережені, але й розширені. Мова йшла про повернення права вільного обрання гетьмана, скликання генеральної ради або сейму один раз на рік, обов'язком козацтва вважати лише військову службу, звільнити його від утримання шести драгунських полків разом із генералітетом, будівництва укріплень, каналів, фортець, від постойв, податків та ін. Старшина наполягала на праві вільного обрання церковної ієрархії, а не призначення Синодом людей, які "ніяких тут заслуг не виявили і звичайв та порядків тутешніх не знають", підтвердженні мішанству магдебурзького права. Щодо посполитих, то мова йшла лише про заборону переходу селян від одного володільця до іншого та в стан козаків. Підіймалися також питання відкриття в Гетьманщині двох університетів та гімназій, а також друкарень. Отже, в поняття "права і вольності", на захист яких виступила старшина, вкладався зміст політичної автономії, особливого права і судочинства, адміністративних інституцій і соціального устрою. На цьому ж зібранні було прийнято рішення звернутися до Катерини II з проханням зробити гетьманство спадковим у родині Розумовського. Щоб заручитися підтримкою православної ієрархії до митрополита київського Арсенія Могилянського та архимандрита Києво-Печерського монастиря Зосима Валькевича з петицією був відправлений військовий канцелярист І. Туманський. Проте вони відмовилися поставити свої підписи, а архимандрит зробив копію прохання й передав

Пам'ятник українським гетьманам — будівничим козацької України — в м. Батурині (відкрито 22 січня 2009 року у День Соборності України за участі Президента України В. Ющенка)

російському генерал-губернатору Ф. Восікову. Про зібрання козацької старшини, та документи, які вона підготувала, стало відомо імператриці. До того ж їй було передано документ, названий "Про непорядки в Малоросії", автором якого вважають Г. Теплова, колишнього радника та довірену особу гетьмана. В ньому наголошувалося, що основна причина "непорядків у Малоросії" — це особливе законодавство, маючи на увазі норми Литовських статутів та магдебурзьке і саксонське право, набуте під час перебування України під владою польських королів. А оскільки "Малоросія є невід'ємною частиною імперії, — то тут, стверджував автор, — не мають права діяти закони інших держав". У "Записці" наголошувалося на тому, що особливе право і судочинство вселяє їм (українцям) віру в свої особливі права і привілеї й це протирічить інтересам держави. Все це дало привід Катерині II відкликати К. Розумовського в Петербург та змусити його добровільно зректися гетьманства. Необхідно зазначити, що граф Розумовський, один із високопоставлених сановників Російської імперії, сенатор і генерал-фельдмаршал, наближений до імператорського двору, без сумніву, перебував під тиском обставин та імперської політики, тому й добровільно відмовився від гетьманства. 10 листопада 1764 р.

був підписаний імператорський указ, за яким інститут гетьманства ліквідували, а для управління Лівобережною Україною була створена Малоросійська Колегія, президентом якої і водночас генерал-губернатором став П.О. Румянцев. Таким чином, прийшовши до влади, Катерина II, завершила розпочату Петром I політику повної інкорпорації українських земель.

За час свого гетьманування К. Розумовський прожив в Україні лише п'ять років. Його присутність при дворі означав етикет, а також бажання царського уряду тримати під контролем його діяльність, певну роль відігравали і власні інтереси. Виїжджаючи з України, гетьман мав при собі похідну військову канцелярію, брав генеральну старшину. Перебуваючи в Петербурзі чи Москві, він одержував інформацію про події, що відбувалися в Гетьманщині та на Запорозькій Січі, видавав універсали та розпорядження. Оцінюючи діяльність останнього гетьмана, відомий вчений О. Лазаревський писав, що "гетьманування його було найтяжчим від усіх його попередників, хоча, можливо, останній гетьман був найкращою людиною з поміж них".

К. Розумовський після зречення змушений був залишитися в Петербурзі, Катерина II побоювалася його повернення в Україну через можливі протести. Але козацька старшина, що переймалася, в першу чергу, легітимізацією свого суспільного та майнового статусу в імперських структурах, не здатна була на активний спротив. Автор "Історії Росії" писав, що раніше в таких випадках генеральна старшина і полковники збиралися й посиляли

депутатію з проханням обрати нового гетьмана, але тепер, сподіваючись, що, як і гетьман, одержать рангові землі у спадок, спокійно чекали цього, залишивши свою "націю ождидать обетования Отча свьше".

К. Розумовський 1765 р. разом зі своїми трьома синами виїхав з Росії в Європу. Він відвіз двох синів Андрія і Петра в університет м. Страсбурга, а сам зі старшим сином Олексієм здійснив подорож по Франції та Італії. Його супроводжував секретар і ад'ютант О. Лобисевич, колишній вихованець Києво-Могилянської академії та Петербурзького академічного університету, один із прихильників автономного устрою Гетьманщини. О. Лобисевич, як багато інших киево-могилянських вихованців, мав нахил до літературної діяльності. Перекладав з латинської Ціцерона, Овідія, з французької — Монтеск'є, публікував свої переклади в петербурзьких журналах. О. Лобисевич згадував про свій переклад "Вергилиевих пастухов, мною в малоросийский кобеньяк переодетих". Його переклад втрачений, але, як вважають дослідники, це була спроба написання літературного твору українською мовою до "Енеїди" І.П. Котляревського. Поза службовими обов'язками Лобисевича і Розумовського без сумніву об'єднувала любов до батьківщини. Патріотизм Лобисевича, захоплення рідною

мовою, освіченість, проглядають з листа до *Георгія Кониського*, написаного вже на схилі літ. Про свою рідну мову О. Лобисевич писав так: “*как всяком покрое платье, так во всяком наречии языков есть своя красота, а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия благоуханія мыслей отечественних есть наилучшая*”.

Повернувшись 1768 р. з подорожі, Розумовський продовжував жити в Петербурзі та Москві, де облаштував свій маєток у Петровському, спадщині його дружини, що одержав назву Петровське-Розумовське. Сюди, як писав біограф родини Розумовських, його правнук *О. Васильчиков*, він запрошував майстрів з України, щоб можна було з ними говорити своєю мовою. У Петербурзі Розумовський влаштував величезні бали у своєму палаці на Мойці, там ставили опери. Його оркестр славився виконанням рогової музики, капелмейстером і валторністом у Розумовського був відомий чеський музикант і диригент *Карел Лау*. В 1770-х-1780-х роках Розумовський жив деякий час у Батурині, який одержав у спадок у 1760 р. Він мав намір оселитися в Батурині назавжди, але переїхав сюди лише в 1794 р. При дворі була велика свита, власний оркестр з 14 музикантів, 18 співаків. Просив свого сина Андрія,

Дерев'яна церква Воскресіння Господнього — Воскресенська церква. Споруджено у 1803 р. у стилі ампір. У 1803 р. в ній поховано гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського

російського посланника у Відні, надсилати йому ноты нових творів, зокрема для духових інструментів, а також закупити інструменти, зібрав велику бібліотеку. В 1799 р. почав споруджувати палац в стилі класицизму за проектом англійського архітектора *Чарльза Камерона*, а також Воскресенську церкву. Але завершити будівництво К. Розумовському вже не вдалося. Він тяжко хворів, граф *П.В. Завадовський*, який зустрічався з Розумовським в Почепі в 1795 р., писав, що він приїхав сюди “*чтоб в своей земле погребсти кости*”. Помер 9 січня 1803 р. й був похований у Воскресенській церкві. Надгробок із білого мармуру на замовлення сина Андрія виконав відомий скульптор, син ічнянського сотенного отамана *І.П. Мартос*. Поховання було зруйноване 1927 р.

К. Розумовський мав велику родину, п'ять синів та шість дочок, одна з них померла в дитинстві. Одержавши в спадок величезні маєтності брата та дружини, а також маючи свої власні, він належав до найбагатших родин Росії. Його сини постійно потребували грошей, мали великі борги, маєтки К. Розумовського закладалися й на середину XIX ст. були викуплені в казну. Діти успадкували любов до музики, науки, стали відомими сановниками, військовими, але вже не мали того почуття любові до рідного краю, що було властиве Олексію і Кирилу. Надарма О. Васильчиков називав їх, за невеликим винятком, “*гордими і неприступними космополітами, які ледве володіли російською мовою*”. Старший син Олексій став міністром освіти за *Олександра I*, одержав

у спадщину Яготин. Зібрав велику колекцію видань музичних творів (нині зберігається у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського). Андрій був тривалий час російським посланником у Відні. Одружився з герцогинею Є. фон Тун, у другому шлюбі — з К. фон Тюргейм. Відомий у Відні меценат, у його палаці був музичний салон, утримував квартиру, сам добре грав на скрипці, зібрав велику колекцію художніх творів, бібліотеку. Він підтримував *Й. Гайдна* і *Л. Бетховена*, останній присвятив йому три музичні кuartети, названі Кuartетами Розумовського, в них використані українські народні мелодії. *Андрію Розумовському* та князю *Й. Лобковицу* композитор присвятив також свої п'яту та шосту симфонії. Андрій Розумовський у спадок одержав Батурин, але його життя було пов'язане із Віднем, де він і помер (1836 р.). Зі спадкоємців Кирила Розумовського по чоловічій лінії відомий своїм інтересом до України і меценатством онук сина гетьмана Григорія Кириловича, вченого-природознавця, граф *Каміла Розумовський*. На початку XX ст. він приїздив у Батурин та с. Лемеші. Мав намір відбудувати палац Розумовського в Батурині, в с. Лемеші побудував на власний кошт приміщення земської школи. Нашадки графа Каміла, які живуть в Австрії, успадкували інтерес до батьківщини свого родоначальника та меценатську діяльність роду. Його онука *Марія Розумовська* є автором книги “*Разумовские при царском дворе: главы из истории России 1740-1815*” (пер. с нем. СПб., 2004).

Батурин, як історичне місце, пов'язане з українською державністю, почав відроджуватися в часи незалежності України. В 1993 р. на базі його пам'яток утворено державний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”, У 2007 р. заповіднику надано статус Національного. В Батурині провадяться постійні археологічні розкопки, відновлено будинок Генерального судді *В. Кочубея*, гетьманський будинок, палац К. Розумовського, реконструйовано частину фортеці, дерев'яну церкву Воскресіння Господнього. Відкрито музей, встановлено відзнаку пам'яті жертв Батуринської трагедії 1708 р. та пам'ятник українським гетьманам — будівничим козацької України.

Література

1. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. Т.I-IV. —С.-Пб., 1880-1887.
2. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — К., 1996.
3. Матеріали научно-теоретической конференції, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирила Григорьевича Разумовского. — М., 2004.
4. *Івченко Л. В.* Реконструкція нотної колекції графа О.К. Розумовського за каталогами ХVIII сторіччя. — К., 2004.
5. *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення ХVIII ст.).—Ч.І-ІІ. — К., 2008.